

UTAZÁS A LAPOS FÖLD KÖZÉPPONTJA FELÉ

Krekó Péter (2021) *Tömegparanoia 2.0*
Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció
Budapest: Athenaeum

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.120>

Egy Krekó Péter könyvéről írt recenzió a Socio.hu-ban nem magától értetődő, de megindokolhatónak tűnik. Sorra véve a lehetséges ellenérveket:

1. A szerző nem szociológusként, hanem pszichológusként tekint magára (31)² – könyve azonban a szociológia és a pszichológia kondomíniumában, a szociálpszichológia területén található. A továbbiakban ki fog azonban derülni, hogy ennél lényegibb szempontok is érdekessé teszik a könyv témáját a szociológia tudománya számára.
2. A szerző „túlságosan népszerűsítő stílusban ír” – de ezt tudatos és nyíltan bevallott módon (7) teszi, miközben a *Tömegparanoia*³ nem tesz engedményeket a „populista” stílusnak: egyértelműen kiderül ugyanis, hogy közérthetően megfogalmazott megállapításai kutatásain, szakpublikációin és a doktori dolgozatán alapulnak. Belőlem⁴ egyébként sem szokott immunreakciókat kiváltani ez a stílus, hisz én is többször próbáltam már egyszerre írni a szakmai és a tágabb olvasóközönségnek. (Ezek után nyilván hiába szögezem le, hogy személyesen sosem találkoztam Krekó Péterrel – a „szakértő” szem számára nyilvánvaló lehet, hogy ugyanazon „összeesküvés” részesei vagyunk...)
3. Egyesek szerint a szerző „valójában politizál” – ilyen vádakkal, különösen annak „enyhített formájával”⁵ szembesülni, sarkítva, de nem túlozva, a társadalomtudományok művelőinek gyakori, egyes országokban/korszakokban/rezsimek alatt tipikus sorsa (Dupcsik 2022). Krekó elegáns ironiával még mondandója alátámasztásaként is fel tudja használni, hogy mint „a dezinformáció kutatója az utóbbi években több esetben is a dezinformáció tárgya lett” (15).

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem

2 A külön jelölés nélküli oldalszámok mindig a recenzált műre vonatkoznak.

3 A továbbiakban röviden *Tömegparanoia* cím alatt erre a kötetre utalok, nem az első változatra (Krekó 2018).

4 Az „állásfoglalás” miatt itt és a továbbiakban első személyben fogalmazok, kerülni fogom „a recenzens úgy véli” típusú óvatoskodást.

5 Azaz, amikor valaki úgy fogalmaz, hogy „túl sok a normatív sugallat, kiszólás, politikai relevanciát is hordozó célzás.”

Az alcím megnevezi a könyv témáját: „Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció”. A központi fogalom egyértelműen az összeesküvés-elmélet, azaz egy olyan elképzelés, amely szerint létezik egy, a Mi-csoportunk ellen irányuló titkos szervezkedés, amelynek nagyhatalmú szereplői „a mi kárunkra” akarnak előnyt, hasznot, hatalmat szerezni (22).

Ez *nem mindig* paranoia, hiszen időnként léteznek valódi összeesküvések is (22). Krekó egyik példája – Wesselényi nádor és társai szervezkedése az 1660-as években (30) – egy emléket idézett fel bennem. Tíz-egynéhány éve, tehát nagyjából akkortájt, amikor Krekó „felfedezte” könyvének témáját, egy rendezvényen fellősségre vont egy történelemtanár a „Wesselényi-összeesküvés” kifejezésének használata miatt. Mivel éppen egy (részben általam írt) tankönyvet népszerűsítettünk, óvatosan kitértem a kritika elől – bár, magunk között, mégis, minek lehetne nevezni egy olyan titkos szervezkedést, amelynek tagjai többek között felajánlották Magyarországot vazallus államként a szultánnak, persze, csak ha sikerül kiűzni az országból annak Szent Koronával megkoronázott királyát?⁶

„Ám... az összeesküvés-elméletek legtöbbször nem megalapozottak, és nem is ártalmatlanok” (30) – írnia nélkül: bámulattal tölt el Krekó Péter fogalmazásának visszafogottsága. Az álhírek közül, némi leegyszerűsítéssel, azok érdeklik a szerzőt, amelyek összeesküvés-elméletek építőelemeit alkotják (23). A dezinformáció pedig olyan gyűjtőfogalom, amely nem csak hazugságokat vagy fikciókat tartalmazhat, de időnként visszaélészerűen felhasznál valódi információkat is.

„Akkoriban”, amikor (2008) Krekó foglalkozni kezdett vele, „ez a téma még tudományos ezotériának tűnt. Társadalomtudományi szakirodalma szűkös és könnyedén áttekinthető, rendszerezhető volt, a konteók iránt pedig főképp a politikai szélsőségesek és a hatalomból kiszorult csoportosulások rajongtak” (9). A következő évben publikálta először a *Vudu-történelem* c. könyvét – a Krekó által is hivatkozott (25) – David Aaronovitch, akinek egyik fő tézise: az összeesküvés-elmélet általában kritikai elmélet, tehát a fennálló társadalmi rend támadását jelenti. Majd a brit szerző szinte rácsodálkozik egy kivételre (Aaronovitch 2010:105), amikor *egy hatalmon lévő* gyártott összeesküvés-elméleteket. Az akkoriban Szovjetunióknak nevezett Oroszország diktátora, Sztálin propagandagépezete szerint ugyanis az 1930-as években minden „szabotázs” (= nem a megkövetelt ütemű termelésnövekedés), minden hiba, minden baleset, sőt, minden természeti katasztrófa mögött összeesküvők álltak, akik háttérben pedig a külföldön élő, zsidó származású⁷ Lev Trockij „mozgatta a szálakat.”

Aggasztóan gyors és markáns a változás: a 2020-as évekre az összeesküvés-elméletek „az ezotérikus” szférából a politikai diskurzusok centrumába emelkedtek. A „kivételeből” pedig egy elterjedt típus lett: „A romantizáló értelmezés szerint az összeesküvés-elméletek mindig a 'vesztesek' eszközei a hatalmasokkal szemben. A valóságban azonban az összeesküvés-elméletek távolról sem mindig 'alulról' jönnek. Sokszor 'felülről' gerjesztik őket, és fontos tömegmanipulációs eszközként szolgálhatnak tekintélyelvű, populista vezetők, államok, népszerű celebek és nagyvállalatok kezében. A post-truth [igazságon túli (világ) – DCs]⁸ konjunktúrájának

6 Pálffy 2007:413–414, de utóbbi szöveghelyen az „összeesküvés” kifejezés ettől még idézőjelben szerepelt. Megjegyzésre érdemes, hogy az éppen promózott tankönyv is így fogalmazott: „A Wesselényi-összeesküvésnek is nevezett szervezkedés...” (Dupcsik–Repárszky 2010:318). Társszerzőmmel írtunk Trianonról, vörös- és fehérterrortól, holokausztról, 1956-ról, Horthyról és Kádárról – mégis, kizárólag a fentihez hasonló súlyú kérdésekben kaptunk kritikákat...

7 Ezt az elemet nem kellett kihangsúlyozni – mivel köztudott tény volt, a sztálini propaganda nyílt „zsidózás” nélkül is tudott alapozni az antiszemitizmusra is.

8 2016-ban a *post-truth* lett az év szava, az *Oxford Dictionaries* szerint (19). Használják még a *post-factual*, azaz „tényeken túli” kifejezést is, amelynek német változata – a *postfaktisch* – ugyancsak az év szava lett, ugyancsak 2016-ban. Emlékeztetőül: ebben az évben tartották a Brexit-népszavazást az Egyesült Királyságban, és választották elnökké Donald Trumpot az Egyesült Államokban. „Élj érdekes korban!” – mondja az ősi kínai átok, ami néhány éve egy IKEA-kampányban is megjelent.

egyszerre két fő oka van. Egyrészt a kereslet magas szintje, vagyis a dezinformációban lefestett világ elfogadására irányuló igény. A másik oldalon pedig az egyre erősödő kínálat, vagyis a különféle politikai szereplők, vállalatok vagy éppen államok fokozódó aktivitása az ilyen elméletek terjesztésében” (14–15). A kereslet-kínálat modell frappánsan fel tudja oldani az „alulról/felülről” megkülönböztetés csapdait.

Az összeesküvés-elméletekről szóló összefoglalások (magyarul például Aaronovitch 2010, Hodapp–Von Kannon 2015, Pipes 2007) tipikusan történelmi megközelítést alkalmaznak, s ezért, tipikusan egyszerre roppant szórakoztató, ugyanakkor fárasztó olvasmányok. Egyszerűen túl sok „komolytalan” történetet hoznak fel az ismertebb ügyek mellett (bár már ezek száma sem kevés). Csak egy jellegzetes példa: az amerikai Ku-Klux-Klan hívei között az 1920-as években elterjedt az az álhír, hogy a pápa többmillió dolláros palotát épített Washingtonban; majd, miután kiszorították a fővárosból, éppen Chicagóban bujkált, és Indianába készült, amelyet új Vatikánnak nézett ki. Néhány indianai Klan-hívó farmer puskával járőrözve várta a pápista behatolókat... (Hodapp–Von Kannon 2015:294). Ugyancsak Klan-hívók „jöttek rá,” ugyancsak az 1920-as években, hogy „*az Egyesült Államok törvényhozásának közelében hat katolikus templom... a katolikus egyetemekkel együtt valójában titkos katonai bázisok, ahonnan megszállni tervezik Washingtont, és az elnök helyébe a pápát ültetik*” (Pipes 2007:52).⁹ Utólag és más kontextusból nézve nevetséges történetek – de segítik megérteni, hogy 2020-ban miért kapta Trump négy év kormányzása után minden idők második legtöbb szavazatát az amerikai elnökválasztásokon.

Igaz, Krekó Péter az utolsó néhány évtizedben is számos, a fentiekhez hasonló, egyszerre mulatságos és depresszív konteót talált. Kedvenceim, amikor például az egyiptomi strandokat ért cápatámadások vagy a *heavy metal* mögött mutatták ki... találgassanak, legyenek szívesek, vajon melyik nép titkosszolgálatának összeesküvését (148). S ha már itt tartunk, akkor ez a történet is roppant tanulságos: „*Összeesküvés-elméletekkel foglalkozó egyetemi gyakorlataim egyikén kiosztottam egy feladatot a hallgatók számára: válasszanak ki egy tragédiát, legyen az merénylet, terrorcselekmény vagy akár természeti katasztrófa, és nézzék meg, találnak-e valamelyik internetes keresőmotorban olyan elméletet, amely ezt az eseményt a zsidók tevékenységével magyarázza. [...] Láss csodát: a hallgatók nem találtak a világon olyan kedvezőtlen eseményt, amelyre ne jelentek volna meg a zsidókat hibáztató magyarázatok*” (139). Ma már nehezebb lenne elvégezni ezt a kísérletet, magyarázza a szerző. Miért? Csökkent volna az antiszemita konteók iránti kereslet? Nem, csak a Google „*változtatott a keresőalgoritmusán...*” (139–140).

Krekó Péter megközelítése nem történelmi, de nem is szociológiai¹⁰ – ez azonban inkább megkönnyebbült megjegyzés volt a részemről, mintsem kritikai. Pszichológusként, szociálpszichológusként a szerző az összeesküvés-elméletekben (nálunk is egyre terjedő kifejezéssel: a konteókban¹¹) való – igaz, tipikusan rövidtávú (46) – pszichológiai előnyeit hangsúlyozza:

- mindenekelőtt: a konteóhívó azt hiszi, hogy érti a bonyolult vagy átláthatatlan eseményeket, s e „megértés” a kontroll illúzióját nyújtja számára (51);
- a közös összeesküvés-elméletek fokozzák a csoportkohéziót (46–47), s „megnyugtató” magyarázatot adnak a csoport vezetőinek baklövésére is (48–49). Lásd a Krekó által is többször hivatkozott Hanula Zsolt

⁹ Nehéz nem szatírárt írni: az ugyancsak az 1920-as években az Egyesült Államokba látogató Péter Zdravetz, tehát egy politizáló katolikus egyházi személyiség más típusú összeesküvéseket vizionált: „*Amerikában... A protestáns tulajdonképpen szabadkőműves erő. Ez otthon érzi magát, hisz az Egyesült Államok protestáns alapon állanak. ...gombamódra növeszti az embercsinálta vallást. És eme sokszor nevetséges tákolmányokat nagy pénzzel segíti a protestáns erő*” (Zdravetz 1967:82–83).

¹⁰ Bár ez utóbbihoz az idézett kereslet/kínálat megkülönböztetés jó első lépés lenne.

¹¹ Az angol *conspiracy theory* kifejezés alapján.

cikkét a régi Indexen: az ún. QAnon összeesküvés-elmélet hívei szerint „*Donald Trump leszámol a gonosz háttérhatalommal, és közben kénytelen hülyének tettetni magát* [kiemelés tőlem – DCs] *a nyilvános szereplései alkalmával, hogy zavartalanul tudjon a háttérben dolgozni, mint valami superhős*” (2018a:o.n.).

- Szolgálhat az összeesküvés-elmélet másságcsoporthoz elleni mozgósítás eszközeként, akár az ellenük folytatott diszkrimináció vagy erőszak „igazolásaként” is (49).
- Sőt, a konteók egyfajta felsőbbbízserzetet is kialakíthatnak vagy megerősíthetnek a hívekben: ők azok, akik meggyőződésük szerint látják a valódi összefüggéseket, míg „a birka tömeg” elfogadja azokat a „hazugságokat”, amellyel etetik őket.

Krekó nem győzi hangsúlyozni: a dezinformációban való hit nem pusztán az emberi butaságról szól. Ez részben könnyebbé tenné a feldolgozását – bár napjainkban, amikor olyan hihetetlen számokkal találkozhatunk a konteók elfogadottságáról, paradox módon nehezebbé is. Nyugtalanító módon, az általában a modernitás ellen lázadó összeesküvés-elméletek sajátosan túlhajtott módon testesítik meg a modernitás egyik alapmítosztát, a folytonos megismerésre törekvés mítosztát. „*Michel Barkun találóan a 'dedukció pornográfiáinak' minősítette az összeesküvés-elméleteket. Bármilyen torzak is, céljuk mégiscsak az, hogy megmagyarázzák a világ eseményeit, így az összeesküvés-elméleti gondolkodás bizonyos értelemben tagadhatatlanul intellektuális tevékenység, amely a világ valamilyenfajta megismerésére irányuló igényből ered – még ha sokszor téves következtetésekre vezet is*” (43).

Szkepszissel és kritikai gondolkodással vétezzük fel magunkat az összeesküvés-elméletek ellen? Ironikus, de a konteóhívók nagyon szkeptikusak¹² az elfogadott vagy tudományosan igazolt tudással szemben. Illetve, „*akik hisznek ezekben az elméletekben, általában kritikusabb gondolkodásúnak tartják magukat, és nem a legnagyobb blödséget is elfogadó 'birkanyáj' részének. Az összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadása mögött felfedezhető ilyen 'kritikai' attitűd: tudatosan a dolgok mögé nézni, megkaparni a triviális felszínt*” (290).¹³

Fent nem véletlenül írtam a „modernitás narratívái” kifejezés (Lyotard 1993 [1979]) helyett a mítoszt: a szerző is ezt a kifejezést használja egy fontos gondolatában: „*Nehéz megvonni a határt a társadalmaink alapját képező és az emberi együttműködést lehetővé tevő mítoszok, illetve a konteók és az álhírek között is. A Homo Sapienst [kiemelés az eredetiben – DCs] többek között az emelte ki az állatvilágból, hogy képes a valóságban nem létező dolgokat kitalálni*” (14) – s a szerző itt Yuval Harari könyvére hivatkozik (2017). Úgy vélem, ez elég nyugtalanító gondolat.

Krekó – Aaronovitchot idézve – az összeesküvés-elmélettel minősítés egyfajta kritériumaként kezeli, hogy az ilyen elképzelések „*szükségtelenül folyamodnak a konspiráció föltevéséhez más, valószínűbb magyarázatok helyett*” (idézi 25). Sajnos, sokszor ez sem elegendő annak eldöntéséhez, melyik összeesküvés-elméletet érdemes legalább komolyan megfontolni. Krekó egyik példája: 1933-as hatalomra jutásakor sok európai hitte, főleg

¹² „*A post-truth korszak egyik nagy paradoxona: a manipuláció ellen éppen az egészséges szkepszis és gyanakvás vétezzheti fel az újságírókat és az állampolgárokat. Azonban a mindent eluráló, cinizmusba forduló szkepszis ad lehetőséget a közvélemény összeesküvés-elméleteken keresztüli manipulációjára*” (268) is.

¹³ Igaz, ez például nem csak egy remek ötlet, de egyszersmind biztató is: „*A személyes bevonódás fontosságát saját oktatói tapasztalataim is megerősítik: hallgatóimnak akkor sikerült igazán megérteniük az összeesküvés-elméletek abszurditását, amikor véletlenszerűen kiválasztott újságcikkekből saját teóriákat kellett 'gyártaniuk'*” (291). Bár, rögtön relativizálom saját „biztató” minősítésemet: mi van akkor, ha egy tehetséges fiatal egyetemi tanulmányai befejeztével hivatásosként, egy hazugsággárban gyakorolja, hogyan lehet összeesküvés-elméleteket gyártani?

a politikai skála jobboldalán, hogy Hitler „konszolidálódni” fog a hatalom birtokában.¹⁴ Ha valaki ekkor áll elő azzal, hogy Hitler a zsidóság kiirtását tervezi, és amint lehetősége nyílik rá, bűntársaival együtt sokmillió embert fog megöletni – akkor ez tipikus összeesküvés-elméletnek tűnt volna.

Hogyan döntsük el, hogy melyik összeesküvés-elmélet méltó arra, hogy egyáltalán fontolóra vegyük? Mivel „a szociológusok összeesküvésének” részese vagyok, úgy vélem, hogy érdemes szemügyre venni a szóban forgó konteó ember- és társadalomképét. A fent meghatározott értelemben vett összeesküvés-elmélet ugyanis maga a megtestesült „antipszichológia” és „antiszociológia”.

„Anti-pszichológia” (65), mivel emberképe rendkívül naiv és életidegen: „Egyrészt [...] az összeesküvés-elméletek abból indulnak ki, hogy az összeesküvők szándékai szinte mindig maradéktalanul érvényesülnek, számításaikba és a kivitelezésbe nem csúszik hiba: nem tévednek, és éleslátásukat nem homályosítják el érzelmek. Másrészt az összeesküvés-elméletek az összeesküvők néha komplex, sokszereplős csoportjait tökéletesen egységesnek és racionálisnak érzékelik. [...] Az összeesküvők tehát a homo oeconomicus racionalitásával jellemezhető, hidegvérű, tudatos emberek, akik között, bár egytől egyig a saját érdekeiket képviselik, mégsem jöhet létre érdekkonfliktus. Az összeesküvők által irányított ‘nép’ azonban merőben máshogy működik: manipulálható, impulzív, emocionális és tudatosan szított viszályok által megosztható” (65–66). Egyszerűbben megfogalmazva: „A konteós gondolkodásban mindent a szándékok vezérelnek, és mindenhol faék egyszerűségű, közvetlen ok-okozati kapcsolatok fedezhetők fel” (52). A valódi összeesküvések részesei ugyanakkor rendszeresen irracionálisan viselkednek, nézetkülönbségek alakulnak ki közöttük, gyakori a vita, az árulás, a kiszivárogtatás, az utólagos (tipikusan kozmetikázott) beszámolók, és így tovább.

A konteó másrészt *antiszociológia* – a továbbiakban idézőjel nélkül használom a kifejezést, amelyet Krekó nem betű szerint így használ: „Karl Popper [...], akinek jelenlegi, modern értelmében az ‘összeesküvés-elmélet’ fogalmát is köszönhetjük [...], fő állítása az, hogy létezik a társadalomtudományok valódi céljával ellenkező megközelítés, ‘a társadalom összeesküvés-elmélete’, amelynek lényege, hogy minden társadalmi és történelmi jelenséget valamilyen csoportok vagy emberek szándékos, tervszerű, az érdekeiknek megfelelő összeesküvése idézett elő” (56).

A fenti gondolat jól illusztrálható a *chemtrail*-„elmélettel”. Ezen konteó szerint a magasban repülő gépek nem kondenzcsíkot húznak maguk után, hanem vegyi anyagok felhőjét, amellyel „az embereket” „mérgezik.” Az „elmélet”

- nem számol azzal, hogy kondenzcsíkokat az első magaslati repülések idején, már az 1920-as években észleltek – s azóta vajon hányszor is? Becslések szerint¹⁵ manapság évente mintegy 54,75 millió észlelt repülés történik. Ebből az következik, hogy az utolsó mintegy száz évben, a világ gyakorlatilag valamennyi országában, a legkülönbözőbb társadalmi-politikai rendszerekben *milliárdos nagyságrendben* húzhattak „vegyszercsíkot” maguk után a repülőgépek.

•

14 Lásd a *The Times* híres karikatúráját 1933. február 4-dikén: az akkor már kancellárrá kinevezett Hitler horogkeresztes lobogóval és „náci elméletek” feliratú karddal a kezében masírozik – de a „Németország” feliratot viselő anyafigura ráláncolja egy hatalmas, „biztonságos konzervatív ellensúlyok” feliratú hatalmas vasgolyót. A kép látható pl. itt: https://external-preview.redd.it/Fe30H-GEHufog3Oh2YHmrbnc8jnMfZX__JnMj5Xy4Xpg.jpg?auto=webp&s=83338d0057446e3fbd697231f27113e5af32c414)

15 Lásd a *Spire Aviation Landing Page* oldalán: https://insights.spire.com/spire-aviation-landing-page?utm_fee-ditemid=&utm_device=c&utm_term=airline%20flight%20data&utm_source=google&utm_medium=pp-c&utm_campaign=Aviation+Data&hsa_cam=12065039426&hsa_grp=115763976669&hsa_mt=b&hsa_src=g&hsa_ad=496105325752&hsa_acc=8205556315&hsa_net=adwords&hsa_kw=airline%20flight%20data&hsa_tgt=kwd-358368471746&hsa_ver=3&gclid=EAIaIQobChMIp7e2pLeH-glVoeh3ChooWgSCEAAAYASAAEgIXcPD_BwE

- A vegyszert le kellene gyártani, elszállítani a repülőterekre, a repülőgépekre juttatni (ahol nyilván már eleve betervezték és beépítették a „vegyszerszóró” berendezéseket, hiszen több ezer méter magasan nem célszerű kinyitni egy gép ajtaját, s kilötyinteni egy vödörnyi anyagot.) A „bűnrészesek” száma százmilliókra tehető – vajon mivel motiválja és bírja engedelmességre ezt a tömeget az összeesküvők (nyilván több, egymást követő nemzedéke)? Különös tekintettel arra, hogy valószínűleg „az összeesküvők” is a Föld bolygó lakói, tehát saját magukat és szeretteiket is „mérgezik...”
- Zseniálisak lehetnek ezek az összeesküvők, ha képesek egy évszázadon át százmilliókat mozgatni, köztük olyan, elvileg szigorúan ellenőrzött csoportokat is, mint a repülésben dolgozók vagy a katonák... Egyszer-smind dilettáns idioták, ha ilyen képtelen erőfeszítéseket tesznek, de látható érdemi eredmény nélkül.

A logika azonban sokadrendű kérdés: egy 2018-as kutatás szerint Magyarországon a megkérdezettek 22%-a hitt a *chemtrailezésben* (173), 2012-ben pedig az országgyűlésben kérdezte egy képviselő, hogy meddig tűri még a kormány, hogy folyik „a magyarság ellen a hadviselés” (27).

Hasonlóképp, a *laposföld-„elmélet”* sem „csak” csillagászati szempontból abszurdum (képzeld el például, hogy milyen árnyékot vetne a Holdra egy lapos Föld), hanem mert azt vonja maga után: „gömbhívők” milliárdjai hazudnak. Hazudott Zoli bácsi, aki fizikát tanított általánosban, hazudik a GPS, hazudik az unokatestvér, aki Ausztráliában él, és azt állítja, hogy egészen más csillagképeket lát. És hazudok én is, amikor azt állítom, hogy – történetesen szintén 2012-ben – Japánból Szibéria felett hazarepülve láttam a horizont görbületét.

Krekó a „*hatásos és népszerű*” (23) dezinformációra koncentrált, s ezzel indokolja, hogy a „*könyvben éppen ezért csak nagyon érintőlegesen foglalkozunk olyan témákkal, mint például a nagy figyelemnek örvendő laposföld-elmélet*” (23). Hát a kutatások szerint csak az Egyesült Államokban vagy 10 millió ember elhiszi (24). S Magyarországon? Népszerű illusztráció az interneten az egyik kereskedelmi műsorából vett képernyőfotó, amely szerint néhány évvel ezelőtt az emberek 35%-a hitte, hogy lapos a Föld...

Amikor először használtam a szóban forgó képet egy (történetesen szociológiaelmélet) órán, az egyik hallgató megjegyezte: „*biztos meghekkelték [a tévé szavazását]...*” Magyarán, egyszerűen nem akarta elhinni, s ez máris jó kiindulópont volt az első, módszertani észrevételhez: azok 35%-a, akik egy kereskedelmi tévé konkrét műsorának a nézői közül veszik a fáradságot, hogy betelefonáljanak, nem azonos „*az emberek*” 35%-ával.

2018-ban bejárta az internetet a hír: „*a Millennials nemzedék [az 1980-as években és az 1990-es évek első felében született generáció, tehát akik az ezredfordulón még gyerekek vagy legfeljebb tinédzserek voltak – DCs] egyharmada szerint a Föld lapos*”. Signe Dean (2018, a beszédes nevű *ScienceAlert*¹⁶ oldalon) bosszankodva rámutat: *nem az egyharmaduk hiszi ezt*. Az eredeti kutatás szerint ugyanis:

- a 18–24 éves amerikaiak 66%-a „*mindig is szilárdan hitt abban, hogy a Föld gömb alakú,*” mire a felületes újságírók (mert képzeld, ilyenek is vannak, legalábbis Amerikában), a maradék egészét besorolták a „*laposföld-hívők*” közé, pedig
- a 18–24 éveseknek csak 4%-a szilárdan, további 5%-a pedig némi szkepszissel hiszi, hogy a Föld lapos (Dean 2018).

Ami jó hír... bár ezt némileg beárnyékolja:

- míg az 55 évnél idősebbek 94%-a „*mindig is szilárdan hitt abban, hogy a Föld gömb alakú,*” addig ez az arány korosztályról korosztályra csökken;

¹⁶ Nagyjából: „Tudományos Riadó” vagy „Tudományos Figyelmeztetés.”

- míg az „egyéb/nem biztos” választ adók aránya az 55+ éves korosztálynál még 2% volt, addig a fiataloknál ez 16%-ra nőtt (Dean 2018).

Krekó egy helyen azzal érvel a fentiekhez hasonló rögeszmék hanyagolása (pontosabban: csak megemléítése) mellett, hogy a *társadalomra veszélyes összeesküvés-elméletekre* koncentrálna. „*Ha ugyanis nem [veszélyesek], akkor komolyabb figyelmet sem érdemelnek. A klasszikus szólásszabadság-logikát alkalmazva: Mindenkinek joga van furcsa dolgokban hinni, egészen addig, amíg ezzel másoknak nem okoz kárt*” (24–25). Igaz, az idézet közvetlen folytatásában éppen ő hozza fel saját gondolatmenetével szemben a legerősebb ellenérvet is: „*Más kérdés, hogy a veszélytelennek tűnő elméletek is olyan összeesküvés-elméleti világképbe ágyazódnak, amelyben a kifejezetten veszélyes gondolatok is megjelenhetnek.*” (25) Példája a reptilian-„elmélet”, amely szerint a világot irányító elit tagjai csak látszólag emberek, mert valójában magukat álcázó gyíkemberek – s megfogalmazója, David Icke azóta beszállt a korszerűbb COVID-konteók terjesztésébe is (25).

Sőt, ez utóbbi példa annak illusztrálására is alkalmas, amit a konteók szintetizáló tendenciájának nevezhetünk: a gyíkemberektől induló Icke-ről kiderült már, hogy „természetesen” antiszemita és holokauszt-tagadó, hogy szabadkőműves-mániákus,¹⁷ hogy szerinte a 2011-es WTC-merénylet mögött az amerikai háttérhatalom áll... Minden mindennel összefügg: Lady Dianát is összeesküvés ölte meg – s tudják miért? Mert egy éjszaka a Buckingham palotában „meglátta” a II. Erzsébet álcája mögött rejlő, háromméteres nyers húst evő gyíkembert (Hodapp–Von Kannon 2015:395–397). Isten óvja a királynő emlékét a futóbolondoktól is!

„*Mindenki szeret álhírekről, összeesküvés-elméletekről és általában más emberek butaságáról olvasni – minél butábbnak tűnnek ugyanis mások, annál okosabbnak tűnünk mi magunk*” – idézi Krekó a már hivatkozott Hanula Zsoltot (11). Viszont így folytatja: „*bár ezt az igényt nagyon könnyű kiszolgálni, ez a kötet egyáltalán nem erre törekszik. Sokkal inkább amellett érvel, hogy az álhírekkel szemben senki sem védtelen. [...] Az emberi megismerés tökéletlen, mégis bizonyosságra törekszik. [...] a rossz magyarázat is megnyugtatóbb, mint a megmagyarázhatatlan. [...] Az erős elfogultságok mindannyiunkat befolyásolhatóvá és manipulálhatóvá tesznek – még ha nem is azonos mértékben*” (12).

Noha – irónia nélkül – tisztelem Krekó Péter korrektségét, ebben nem próbálom követni a példáját. Talán itt az ideje, hogy a mindenhol felbugyogó, a nyilvános diskurzusokat átáztató hülyeséget legalább nyersen hülyeségnek nevezzük. Nem „paranoiáról” beszélünk tehát (a *Tömegparanoia* címe azért némileg ellentmond az utolsó idézet gondolatának), nem patológiáról (39–40), hanem a *köznapi értelemben vett hülyeségről*, amely korunkban, úgy tűnik, lassan már szakkifejzéssé válhat. Ráadásul a népszerű mém megfogalmazása – „*amíg nem volt fészbuk, addig csak a családod meg a szomszédok tudták, hogy hülye vagy*”¹⁸ – több, mint egyszerű poén: korunkban az infokommunikációs eszközök és az internet robbanásszerű elterjedése nyilvánvaló kapcsolatban az összeesküvés-elméletek „virágzásával.”

Nincs ártalmatlan hülyeség: „*Ahol elharapózik az álhírek logikája, ott végső soron minden tudás megkérdőjelezhető*” (31). Ráadásul az ilyen tévhitek „ragadósak”, vonzzák egymást: miközben a szociodemográfiai

17 Egy szakértő szerint (Pipes 2007) az összeesküvés-elméletek két archetípusa a szabadkőművesekkel, illetve a zsidókkal foglalkozó konteók.

18 https://scontent-vie1-1.xx.fbcdn.net/v/t1.6435-9/45100758_1913591788759631_7701485955026255872_n.jpg?_nc_cat=102&ccb=1-7&_nc_sid=730e14&_nc_ohc=s6QMSWvgtUoAX-p5K9M&_nc_ht=scontent-vie1-1.xx&oh=00_AT8d_KwRB4ID-jxsUcls7OXNG-SKrWr6VQ7Ef-POJPxQSAQ&oe=6361B7AE

tényező¹⁹ hatása „nem kifejezetten erős [...] vagy legalábbis ellentmondásos” (44),²⁰ addig egy bizonyos konteó elfogadását az valószínűsíti a leginkább, ha valaki más összeesküvés-elméletekben is hitt (67).

Az egymást vonzó konteók „kimenetele” végül egészen abszurd következményekhez is vezethet. Példának okáért, „logikus”, hogy 2018-ban a Fidesz szavazóinak 71%-a szerint „Soros migránsokkal akarja elárasztani Európát” – de hogy a szóban forgó párt híveinek negyede a pártjuk vezetőjét dehonesztáló, ráadásul első látásra is hiteltelen konteókat is elhisz (Political Capital 2018, Hanula 2018b)? Hasonló példa: 2013-ban Magyarországon „az aktuális kormánypárt [...] szavazóinak 43 százaléka is azt gondolta, hogy nem a kormány irányít az országban” – miközben ez a véleményük egyáltalán nem csökkentette a hajlandóságukat arra, hogy elmenjenek a választásra, és ugyanerre a kormánypártra szavazzanak (171). „Az egymásnak totálisan ellentmondó állításokba vetett hit azt mutatja, hogy Magyarországon egy csomó ember, legalább százezres, de talán milliós nagyságrendben egyszerűen feladta, hogy a gondolatait bármilyen szinten a logika vagy a józan ész vezesse [kiemelés az eredetiben – DCs]” – fogalmazza meg a megrendült újságíró (Hanula 2018b:o.n.).

Igaz, elismerem: a „lehülyezés,” vagy precízebben, a nevetségessé tétel, noha a nem-konteóhívók számára terápiás célokat is betölthet, nem eléggé hatékony az összeesküvés-elméletek leküzdésében. „Az eredmények bizonyos szempontból minket is megleptek. A közvélekedés és több kutatás szerint is a józan ész, de még a tapasztalati tények is teljesen hatástalanok az összeesküvés-elméletekkel ellen [sic – DCs]. Kutatásunk alapján azonban azt állapítottuk meg, hogy az észérvek igenis hatásosak voltak – sőt, ezek bizonyultak a leghatásosabbnak a három módszer közül. A nevetségessé tétel főként azoknál működött, akik előzőleg csak gyenge vagy közepes hajlandóságot mutattak a konspirációk elfogadására. A konteók harcos, legelfogultabb támogatóinak esetében azonban ez a megközelítés a visszajára sült el, és inkább csak megerősítette őket a hitükben [kiemelések tőlem – DCs]. Az empátia felébresztése [a konteók áldozataival kapcsolatban] érdekes módon mindegyik csoportnál teljesen hatástalannak bizonyult.

Érdekes és fontos eredmény tehát, hogy mind a logikus érvelés (vagy legalábbis annak látszata), mind a nevetségessé tétel hatékony módszernek bizonyult az összeesküvés-elméletek ellen – még ha csak korlátozott mértékben is” (287).

Ez jó hír – „még ha csak korlátozott mértékben is”.

Talán nem is a jelenlegi az első olyan korszak Magyarországon, amikor tömegek hagynak fel a gondolkodással – csak például a kommunista periódus első felében némileg más mechanizmusok hatására tették ezt. A *Tömegparanoia* utolsó itt tárgyalt gondolata – a számos egyéb mellett, amelyet jelen terjedelmi korlátok között nem tudtam megemlíteni sem – a „felülről” irányított dezinformációval kapcsolatos. Krekó igyekszik megkülönböztetni a diktatúrák „klasszikus” államosított agymosását a *post-truth* típusú „önagymosástól” (20). Az ilyen „egyrésztetek” azonban mindig követik a „másrésztetek” is. „A *post-truth* inkább nyugati, mint keleti jelenség” (20) – majd a szerző még ugyanazon bekezdés végére eljut a mai orosz állam államosított (de számos lelkes, s nem is csak orosz önkéntes által is támogatott) „dezinformációs univerzumához” (21).

19 Tehát a nem, a társadalmi helyzet és a foglalkozás, a korcsoport, a lakóhely típusa, a legmagasabb iskolai végzettség, a vagyoni helyzet stb.

20 Az idézet így folytatódik: „Fontos kivétel ez alól, ha valaki egy kisebbségi csoport tagja” (44). „Logikus”, hiszen a kisebbségek gyakran váltak a történelemben valódi üldözés áldozataivá. Krekó az afro-amerikai példáját hozza, ami klasszikus toposz a szakirodalomban, ld. például Pipes (2007) számos példáját. De mivel szerzőnk jórészt a 2010-es években írta a művét, rögtön reflektál az ellenpéldára is: Donald Trump hívei között felülreprezentáltak a fehér férfiak – és az összeesküvés-elméletekben hívők is.

Krekó sajátos üldözései versenyét vív a változó valósággal: a *Tömegparanoia* első változatának publikálása után jött a COVID-pandémia, a második, itt recenzált változata után pedig az orosz hadsereg ukrajnai agressziója – miközben a téma szempontjából mindkét esemény mérföldkőnek számít. Az viszont a könyv írásának befejezésekor is jól látható volt: a korunkbeli globális dezinformációkultúra szempontjából – a trumpi Egyesült Államok mellett – a mai Oroszország az egyik „mintaadó” ország (ráadásul térségünkre is lényegesen nagyobb hatást gyakorol). Utóbbi témának Krekó, számos utaláson kívül egy egész fejezetet szánt: „8. Az összeesküvés-elmélet mint külpolitikai eszköz: a Kreml dezinformációs hadműveletei” (199–226), de akár egy egész kötetet is megérdemelne – feltéve, ha elég bátrak vagyunk hozzá.²¹ Az itt rendelkezésre álló keretek között csak egy szimbolikus jelentőségű hírt idézek fel: 2022 Oroszországában az, aki az éppen zajló háborút háborúnak meri nevezni, börtönbüntetésre számíthat – *álhír*-terjesztés miatt (Nyilas 2022).

Talán érdemes lenne a demokrácia/diktatúra megkülönböztetést nem egy bináris oppozíciónak, vagy vagy szembeállításnak tekinteni – napjaink egyik politológiai divatfogalma, a *hibrid rezsím* éppen erről szól. Vannak ugyanis államok, amelyek vezetői ahhoz hasonló hatalommal bírnak, mint egy-egy „klasszikus” diktátor – miközben országukban, bár korlátozott erőforrásokkal, de *létezik* szabadlábban lévő ellenzék, valóban szabad sajtó, civil társadalom stb. Tartanak választásokat, amelyeket tipikusan elcsalni sem kell – ha ez megtörténik, mint például 2020-ban Fehéroroszországban, a hibrid rezsím akkor csúszik át „hivatalosan” is nyílt diktatúrába.

Nem „csak” arról van szó, hogy számos autoriter vagy diktatórikus rendszer maga is összeesküvés eredményeként jutott hatalomra (134) és/vagy az összeesküvés-elméleteket cinikusan hasznos eszközként használják a hívek mobilizálására és az „ellenséggel” való leszámolások „legitimálására” (uo.) Úgy vélem, létezik egy belső, „elméleti” rokonság is. Mint korábban Krekó (és Popper) alapján felidéztem: az összeesküvés-elméletek központi gondolata, hogy minden azért történik vagy nem történik a társadalomban, mert valakik „direkt csinálják”, tudatosan eltervezték, végrehajtották vagy megakadályozták. A társadalmi mechanizmusokról, nem szándékolt következményekről, érdekvizonyok által megmerevített diszfunkcionális működésről és hasonlókról fecsegő szociológusok pedig nyilvánvalóan maguk is „összeesküvés” részesei vagy kiszolgálói.

A diktátorok és a tekintélyelvű vezetők konteók nélkül is hajlanak az ilyen gondolkodásra. S bár a komoly politológusoknak esetleg minden haja szála égnek meredhet az ötlettől, de talán érdemes lenne bevezetni, és egy „ütős” szakkifejezéssel ellátni a „valódi” tekintélyelvű rendszerről *még csak álmodozó* rezsimek/mozgalmak/politikusok kategóriáját. Ez a kategória, kissé pongyolán fogalmazva, részben egybeeshet azzal, amit a szakirodalomban *populizmus*nak is neveznek. Ez utóbbi kategória használatát Krekó a *Tömegparanoia* Utószavában erős kritikával illeti, s javasolja a „tribalizmus”, azaz a *törzsi politika kifejezés* bevezetését (297). A fogalom bevezetése azonban már túlmutat a *Tömegparanoián* – „a témát majd önálló kötetben szeretném feldolgozni” – ígéri a szerző (297). A magam részéről érdeklődve várom.

A kötetben a legtöbb probléma *szerkesztői szemmel* érzékelhető: bármennyire ismeretterjesztő műről is van szó, az irodalomjegyzék elhagyását nagy hiányosságnak tartom. Főleg azért, mert a *Tömegparanoia* kifejezetten sok, összesen 678, lábjegyzetbe illesztett hivatkozást is tartalmaz. Ezek túlnyomó többsége korrekt módon megadott szakirodalomra vagy cikkekre utal, de számos olyan lábjegyzetet is találtam, amelyben mindössze egy-egy link²² volt. Ráadásul az ilyen hivatkozások a szöveg előrehaladtával egyre gyakoribbakká lettek: az utolsó 78 lábjegyzetből már 24 esetben csak a link szerepelt. Ez ellen nem csak a szerkesztői pedantériám tiltakozik:

²¹ Lásd Jessikka Aro (2021) történetét.

²² Elismerem: ebben a recenzióban is volt egy olyan lábjegyzet, ahol az oldal megnevezése mellett csak egy link szerepelt, de az nem cikk volt, illetve, a *Socio.hu* online jelenik meg, tehát az olvasó különösebb probléma nélkül rá tud kattintani.

olvasóként is bosszant, hogy a papíralapú kiadványban nem tudok egy linkre rákattintani (rákeresni pedig jóval nehezebb, mintha meglenne a cím és a kiadvány neve).

Idézetnél pontos oldalszámra kell hivatkozni²³ – nem ellenőriztem le szisztematikusan, de egy alkalommal belebotlottam ennek hiányába (57).

Amit pedig végleg érthetetlennek tartok: bár a recenzált mű 11 számozott fejezetet, egy számozatlan előszót és utószót is tartalmaz, amelyekre a szerző még keresztivatkozásokat is tesz (134) – teljesen elmaradt a tartalomjegyzék.

²³ Legalábbis akkor, ha papíralapú vagy pdf-be szerkesztett szövegről van szó – számos elektronikus publikációs forma esetében a régi szabályok alkalmazásával mindössze azt tudjuk beírni: „o. n.”, azaz „oldalszám nélkül.” De legalább azt kellene.

HIVATKOZÁSOK

- Aaronovitch, D. (2010) *Vudu-történelem: Korunk legnagyobb összeesküvéselméleteinek leleplezése*. Ford. Garai Attila. Budapest: HVG Könyvek.
- Aro, J. (2021) *Putyin trolljai: Igaz történetek az orosz infoháború frontvonalából*. ford. C. Bogár Edit. Budapest: Corvina.
- Dean, S. (2018) No, One-Third of Millennials Don't Actually Think Earth Is Flat. *ScienceAlert*. április 4. Elérhető: <https://www.sciencealert.com/one-third-millennials-believe-flat-earth-conspiracy-statistics-yougov-debunk> [Letöltve: 2019-09-01].
- Dupcsik Cs. (2022) *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Dupcsik Cs. – Repárszky I. (2010) *Történelem a 10. évfolyam számára. Élő történelem II*. Budapest: Műszaki.
- Hanula Zs. (2018a) Az idiótát játszó zseni legyőzi a háttérhatalmat. *Index*, június 22. Elérhető: https://index.hu/kulfold/2018/06/22/az_idiotat_jatszoz_zseni_legyozoi_a_hatterhatalmat/ [Letöltve: 2018-06-22].
- Hanula Zs. (2018b) A fideszesek negyede elhiszi, hogy Orbánt egy grazi pszichiátrián kezelik. *Index*, november 7. Elérhető: https://index.hu/belfold/2018/11/07/meg_a_fideszesek_negyede_is_elhiszi_hogy_orbant_egy_grazi_pszichiatrian_kezelik/ [Letöltve: 2018-11-07].
- Harari, Y. (2017) *Sapiens*. ford. Toma Péter. Budapest: Animus.
- Hodapp, C. – Von Kannon, A. (2015) *Összeesküvés-elméletek és titkos társaságok*. ford. Magyarics Péter. Budapest: Panem.
- Krekó P. (2018) *Tömegparanoia: az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Budapest: Athenaeum.
- Liotard, J-F. (1993) [1979] A posztmodern állapot. ford. Bujalos István – Orosz László. In Habermas, J. – Lyotard, J-F. – Rorty, R. *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég–Gond. 7–145.
- Nyilas G. (2022) Gorbacsov halála után még inkább bekeményített a Kreml a sajtóval és az ellenzékkel szemben. *Telex*, szeptember 6. Elérhető: <https://telex.hu/kulfold/2022/09/06/orosz-hatosagi-fellepes-az-ukrajnai-haborut-ellenzokkel-szemben> [Letöltve: 2022-09-10].
- Pálffy G. (2007) Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711). In Romsics I. (szerk.) *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai. 307–487.
- Pipes, D. (2007) *Összeesküvések: A paranoia évezredes története*. ford. Szécsi Noémi. Budapest: Agave.
- Political Capital (2018) *Összeesküvés-elméletek, álhírek, babonák a magyar közvéleményben*. Kutatási jelentés összefoglalója. Elérhető: <https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf> [Letöltve: 2018-11-07].
- Zdravetz I. (1967) *Páter Zdravetz titkos naplója*. (szerk. Borsányi Gy.) Budapest: Kossuth.